

УДК 314.04:353.8:94(477)“1941/1943”

М. Ю. ШЕВЧЕНКО, В. А. ГЕДЗ*

ЖІНОЦТВО В ОКУПОВАНОМУ КИЄВІ
(за матеріалами фондів Меморіального комплексу
“Національний музей історії
Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”)

Досліджено історію повсякденного життя жінок в окупованому Києві. Висвітлено роль жіноцтва в умовах виживання в столиці України під час гітлерівського панування.

Ключові слова: жіноцтво, окупований Київ, Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років.

Панівні ідеологічні настанови у різний час призводили до надмірної героїзації чи, навпаки, віктимізації образу жінки під час окупації, формування і поширення певних стереотипних уявлень. Проте останнім часом дослідники здійснюють осмислення маловідомих сторінок окупації України, зокрема Києва, у роки Другої світової війни через призму сприйняття подій жінками.

Слід, зауважити, що роль жінок у окупації була досить різноманітною і неоднозначною, проте однак жіночий досвід виживання в окупації надалі залишається малодослідженим.

Останнім часом увага до ролі жінок у роки воєнного лихоліття зростає. Так у 2013 р. за сприяння Міжнародної громадської організації “Міжнародний фонд “Взаєморозуміння і толерантність” був проведений Всеукраїнського конкурсу наукових робіт молодих дослідників на тему: **“Жінки України у Другій світовій війні: історія, пам’ять, репрезентації”**. Про підвищений інтерес до конкурсу свідчать 173 надіслані роботи.

Також за сприяння Представництва Фонду ім. Гайнріха Бьолля в Україні, Міжнародної громадської організації “Міжнародний фонд “Взаєморозуміння і толерантність”, Української Асоціації дослідників жіночої історії Українська, Асоціації усної історії 28–29 листопада 2013 р. у Києві проводився Міжнародний форум **“Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: специфіка гендерного**

* *Шевченко Марина Юріївна* – завідувача відділом Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”;

Гедз Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

досвіду у часи екстремального насильства”, у якому брали участь науковці з Нідерландів, Німеччини, Польщі, Росії, США, Угорщини та України.

Не залишалися осторонь цих заходів і науковці Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, які також вивчають досвід виживання жінок в умовах окупації.

Меморіальний комплекс – потужний, широковідомий в Україні та за її межами науково-дослідний та культурно-освітній центр, у стінах якого триває безперервний процес наукового пошуку, експозиційно-виставкових новацій та освітніх ініціатив. Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років є важливим майданчиком для фахових наукових дискусій, вироблення новітніх методологічних підходів до музейної роботи.

Одним з основних видів діяльності Меморіального комплексу є формування та поповнення фондової колекції, яка нині посідає перше місце в Україні серед музеїв воєнно-історичного профілю. Вона складається з основного фонду, який налічує близько 300 тисяч одиниць та науково-допоміжного, що містить близько 60 тис.¹.

До складу фондової колекції входять також раритети, що мають історичну цінність це, зокрема, матеріали за темою “Історія повсякденного життя жінок в окупованому Києві”.

Тривалі десятиліття уявлення суспільства про німецьку окупацію вкладалися в чітко окреслені рамки радянської пропаганди, з якої впливало, що з моменту приходу Вермахту життя на окупованих територіях завмерло. Думка про те, що люди не лише мріяли, як “під керівництвом мудрої Компартії скинути ярмо ненависних окупантів”, а й намагалися фізіологічно вижити, ростити дітей, закохуватися, ходити до театрів, засмагати на міських пляжах, грати у футбол, була сама по собі крамольною. Проте життя в Києві, як і в багатьох інших містах і селах України за часів окупації тривало, і основний тягар повсякденності в цей час ліг на плечі жінок, адже переважна більшість чоловічого населення була мобілізована до лав армії чи евакуйована до тилу.

Жінки в окупованому Києві. Хто вони? Що у них спільного? – неодноразово ставимо ми собі це запитання. Не залишаючи рідної домівки, всі вони виявилися на чужій території з іншою мовою та законами, на якій не живуть, а виживають. І їм потрібно було прилаштуватися до суворих буднів окупації, знайти роботу, купити продукти, зігріти будинок, уникнути вивезення на примусові роботи до Третього райху, а багатьом потрібно ще й утримувати дітей та німецьких родичів.

Згідно результатам перепису, який провела нова влада, на 1 квітня 1942 р. у Києві проживало 352 139 осіб². Найчисельнішою категорією стали кияни віком від 15 до 55 років – 81 639, у ній жінки становили

56 399 (93 %). Віком від 20 до 24 років жінок було вп'ятеро більше, ніж чоловіків, від 25 до 29 років – втричі, у інших вікових категоріях жінки переважають чоловіків удвічі³.

Не всі жінки виявилися готовими до суворих буднів окупаційного режиму. І те, з чим їм довелося зіштовхнутися в Києві часів гітлерівського панування, виявилось для них несподіванкою. Цивільній людині завжди важко перелаштуватися “на воєнний час”, жінці – особливо. Смерть й кров, щохвилинна небезпека й “вічно наздоганяючий і приховуваний страх” – усе це стало нелегким випробуванням, під час якого вони не просто вижили, а й не зламалися.

Останнім часом дослідники все частіше починають висвітлювати історію повсякденності України в період нацистської окупації. Професор О. Удод зміни вектору дослідження істориками пояснює так: “... Політична історія, якщо вона переважає в наукових працях, свідомо чи підсвідомо виховує у суспільстві етатистські настрої: держава (апарат управління) стає центром історії, всі події концентруються навколо неї, фактографія підпорядковується офіціозу (подіям, що зорганізовані державою) тощо. Поза увагою, природно, залишаються громадянське суспільство, окрема людина, її умови життя. Економічна історія насаджує інший пріоритет – господарське життя, і людина закономірно (з точки зору економічного детермінізму) перетворюється на продуктивну силу, а відносини, в які вона вступає, зображуються переважно як виробничі (власність, розподіл, споживання). Така збіднена схема. Очевидно, що акцентування історичної науки, а **особливо** історичної освіти, на історії повсякденності зможе радикально змінити світоглядні орієнтири. Вчені, а також ті, що вивчають історію, будуть зосереджені на потребах людини, громадського суспільства, а не держави й економіки. Це справді гуманістична позиція, що відповідає всій особистісно-розвивальній системі освіти, яка вибудовується сьогодні в Україні...”⁴.

За останні роки світ побачила низка праць, присвячених історії повсякденності України⁵. Не залишається поза увагою дослідників і період Другої світової війни, однак потрібно зазначити, що здебільшого вивчення стосується окремих регіонів України⁶.

Помітні зрушення спостерігаються у вивченні життя окремих верств населення в умовах окупації, акцентується, зокрема, увага на ролі інтелігенції в добу лихоліття. На жаль, з досліджуваного тематичного поля “випадають” пересічні жінки та діти⁷.

Мета цього дослідження – охарактеризувати матеріали фондозбірні Меморіального комплексу, які висвітлюють повсякденне життя жінок в окупованому Києві.

Джерела фондозбірні музею з обраної теми умовно можна поділити на чотири групи: 1) неопублікована документація; 2) спогади, щоденники, листи 3) матеріали усної історії; 4) періодична преса.

У фондосховищі Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років нараховується 20 комплексів киянок – свідків німецької окупації. Серед них як відомі історичні постаті (Герой України Т. Маркус; радянська актриса, учасниця київського радянського підпілля Р. Окіпна та інші), так і пересічні киянки (А. Бондаренко, Н. Андрейченко, Т. Коваленко, М. Літанва, В. Комендантова та інші). Ці комплекси налічують понад 200 одиниць музейних експонатів: фотографій, документів, листів, щоденників тощо.

Серед неопублікованої документації, яку умовно можна віднести до першої групи джерел із фондів Меморіального комплексу, слід виділити окремі: фотографії, робочі картки, посвідчення службовців, трудові книжки, студентські квитки, тимчасові перепустки, медичні довідки тощо, тобто документи, що свідчать про характер перебування киян під займанцями.

Перелічені вище предмети збереглися з часів гітлерівської окупації. Документи дають можливість охарактеризувати умови праці, навчання та становище пересічних громадян в окупованому місті, відображають способи, завдяки яким киянки намагалися уникнути вивезення на примусові роботи до Німеччини.

Серед значного масиву джерел фондозбірні Меморіального комплексу найбільш цінними є наративні. Зокрема, з теми “Повсякденне життя жінок в окупованому Києві” зберігається понад 30 одиниць таких джерел: спогади, щоденники, листи-розповіді, матеріали усної історії.

Одним із найперших до музею надійшов комплекс І. Хорошунової, початком формування якого стали 70-ті рр. ХХ ст. Ірина Олександрівна брала участь над створення експозиції музею.

У фондах зберігаються окремі розділи рукопису “Київських записок” І. Хорошунової⁸, частина з яких опублікована в книжці німецького дослідника Роя Вінна⁹. А у 2002 р. сторінки записок друкувалися в електронному виданні “Егупец”, а в 2005 р. – в газеті “Київський телеграф”¹⁰.

Ірина Хорошунова пристала на пропозицію спецорганів і восени 1941 р. залишилася для проведення підпільної роботи. Вона була господаркою явочної квартири підпільної групи під керівництвом М. О. Матеюка. За участь у підпільній роботі в березні 1943 р. розстріляна в Бабиному Яру вся її родина: сестра Тетяна, чоловік сестри Степан, племінниця Шурочка, сестра матері Ольга Олександрівна. За Іриною Хорошуною також тричі приходило гестапо, однак їй пощастило уникнути арешту і сховатися у своїх добрих знайомих та сусідів. Із жовтня 1941 р. до вересня 1943 р. Ірина працювала у центральній бібліотеці, відкритій окупантами на базі бібліотеки АН УРСР на бульварі Шевченка, 14. Приміщення книгозбірні не опалювалося, скло у

багатьох вікнах було вибите. Робітники бібліотеки (близько 60 осіб) часто потерпали від нестатків, оскільки отримували деякий час продовольчі картки на хліб й платню всього від 620 до 850 карбованців. Але у багатьох киян не було і такого мізерного заробітку (окрім того, праця у бібліотеці звільняла від примусового вивезення на роботу до Німеччини). Добрим словом згадує Ірина Олександрівна і директора установи (з лютого 1942 р.) доктора Бенцинга, колишнього працівника бібліотеки в Пруссії. У вересні 1943 р. книгосховище було закрито і всі співробітники, зокрема й Ірина, були “евакуйовані” до Кам’янець-Подільського. Лише у квітні 1944 р. Хорошунова повернулася в рідне місто. У період окупації Києва, з 25 червня 1941 до квітня 1944 р., Ірина Хорошунова вела щоденник, в якому занотувувала відомості про життя киян в окупованому місті. Окремі фрагменти цього документа зберігаються у фондах Меморіального комплексу, а також представлені в експозиції та використовуються на численних виставках¹¹.

У своїх записках мешканка Києва описує події з погляду очевидця, а досить часто – навіть учасника. Вона характеризує повсякденне життя киян у період гітлерівського панування, облаштування житла, ціни на продукти, наводить матеріали періодичної преси.

Оскільки І. Хорошунова працювала у бібліотеці, то значну частину своїх записів присвячує умовам праці та ставленню нової влади до бібліотечного фонду Києва. У спогадах Ірина Олександрівна пише про заробітну плату та особливості грошового обігу в окупованому місті. Так 4 червня 1942 р. вона записала: “...Всі бібліотекарі отримують 827 карбованців і 806 (другі – ті, хто пізніше почав працювати). І прибиральниці отримують по 300 крб. Ми отримуємо по 640 крб. Для палітурників, яким я тепер працюю, більшої ставки не знайшлося...”¹².

Про життя в окупованому місті Ірина Олександрівна у своїх записках від 24 липня 1942 р. зазначає: “...Два життя весь час існують в Києві навколо нас. Одне – німецьке, сите, радісне. Поруч з ним влаштувалися нахлібники, ті кому все рівно, якому богу служити. Інше – наше, напівголодне, а у багатьох зовсім голодне, яке тягнеться і біжить, і все більшою безнадійністю охоплює своїх учасників...”¹³.

Аналізуючи записи І.О. Хорошунової, слід пам’ятати про її зв’язок із радянським підпіллям, вплив якого помітно відбився на опису ряду явищ та процесів в окупованому місті. Здебільшого вона зосереджує увагу на негативних сторонах німецької окупації, антирадянській пропаганді на сторінках україномовної преси, обіцянках відновити рух трамваїв, нечищених взимку вулицях¹⁴.

Окрім записів у фондах Меморіального комплексу зберігаються фото, посвідчення (містить дані про роботу бібліотекарем Центральної бібліотеки м. Києва) та поштові марки Ірини Олександрівни¹⁵.

Досить інформативним для відображення повсякдення жінок в окупованій столиці є щоденник киянки Н. Герасимової з фондів музею¹⁶.

Ніна Володимирівна з матір'ю залишилися у своїй комунальній квартирі на Володимирській, 64. У ніч проти 27 вересня окупанти розпочали виганяти з будинків мешканців вул. Володимирської. У натовпі виселених Ніна познайомилась із подружжям Гринбергів – Пилипом Гнатовичем і Марією Федорівною, які мешкали напроти Оперного театру. З ними була і матір чоловіка. Цієї ж ночі Герасимови змогли повернутися додому, запросивши переночувати Гринбергів до себе.

Коли на вулицях міста з'явилося оголошення про збір євреїв поблизу Лук'янівського кладовища, Гринберги, поміркувавши, вирішили, що є сенс відправити туди Параску Іванівну, матір Пилипа Гнатовича. Вірили, що у неї є шанс виїхати з окупованого міста.

Вранці 29 вересня Ніна проводила Параску Іванівну до Золотоворітського скверу. Про трагедію, що трапилася у Бабиному Яру, почули увечері. До 10 жовтня 1941 р. – Гринберги переховувалися у Герасимових. Це не викликало підозри у сусідів – Гринберги не були схожі на євреїв. Коли 3 жовтня 1941 р. у місті було оголошено про обов'язкову реєстрацію чоловіків від 15 до 60 років, Пилип Гнатович подав замість паспорта профспілковий квиток, оскільки паспорти втратили з дружиною в метушні, коли відселялися. Ніна Володимирівна подала оголошення в газету, і невдовзі обидва паспорти Гринбергам повернули (у графі “національність” там фігурували записи – “росіянин” і “росіянка”). 10 жовтня 1941 р. подружжя Гринбергів повернулося в свою квартиру поблизу Оперного театру.

Н. Герасимовій належало пережити довгу зиму в холодній кімнаті, де було 5 градусів тепла. Вона зазнала щоденних недоїдань, працювала у гребінцевій майстерні, ходила пішки за 60 км до Трипілля, щоб виміняти речі на продукти. “Смак хліба за два роки забула, картоплю лише у сні бачила. Адже буханка хліба коштувала 200 крб., а я працювала в гребінцевій майстерні й отримувала лише 400 крб. Про те, як я дивом не потрапила в Німеччину, можна цілу книгу написати. Серед київських лікарів зустріла багато добрих людей, які всіляко допомагали мені уникнути відправки в гітлерівське пекло”, – згадує Ніна Володимирівна.

Н. Герасимова розділила з рідним містом всі негаразди. Коли йшли бої за визволення Києва, мати та дочка Герасимові жили в селі, а коли повернулися у звільнене місто, тол від будинку на Володимирській залишилося лише згарище. 22 лютого 1998 р. постановою Фонду “Пам'ять Бабиного Яру” Ніні Герасимовій та її матері присвоєно звання “Праведник Бабиного Яру”¹⁷.

Щоденник, який вела Н. Герасимова, охоплює період з 22 червня 1941 р. до 25 липня 1945 р. Автор записувала все, що чула й бачила в окупованому місті, зокрема, детально описує оборону Києва, початковий період окупації та визволення міста Червоною армією, змальовує

настрої місцевого населення. У розповіді про дні окупації значну увагу приділяє відношенню “нової влади” до євреїв та розстрілам у Бабиному Яру, оскільки сама зіткнулася з цією трагедією, ретельно розповідає про ціни на продукти харчування на базарах Києва.

Ніна Володимирівна у період окупації постійно перебувала під загрозою бути відправленою на примусові роботи. У травні 1942 р. у щоденнику з’явився такий запис: “Усе місто охоплене хвилюванням, лише і говорять про відправку до Німеччини. Після лікарського огляду відправляють під конвоєм, садять в товарні вагони – і в Німеччину. Не дають часу на домашні справи. Все кидалось, без всякої різниці, розбивалися сім’ї, а в паспорті писали, що ця людина добровільно їде до Німеччини. Скільки хвилювання, скільки сліз! Лише трішки заспокоїлись, як новий наказ: забирають до Німеччини дітей від 14 років. Це ще страшніше. І цього ніхто не очікував. На вокзалі твориться щось страшне. Масові похорони, сльози, істерика, крики і втрата свідомості. І все це заглушує духовий оркестр. Коли потяг рушив, то стояв стон від плачу і крику роз’їжджаючих дітей і батьків. Горе людське неможливо описати. Брехню преси і керівництва не описати. Все, що писали про німців раніше, меркне перед дійсністю. Живуть в Німеччині в бараках, під конвоєм ходять на роботу. Люди знаходяться в становищі рабів, а то і гірше. Гарненьких дівчат беруть на домашні роботи. Відношення до німців дуже вороже. У мене зараз якийсь байдужий настрій. Нічого не жалко. Звикаю з думкою, що Німеччини мені не уникнути...”¹⁸.

За її записами можна простежити появу наказів, які стосувалися відправлення жінок на примусові роботи. І в порівнянні з офіційними стає зрозумілим, що повідомлення відповідають дійсності. Так, 6 квітня 1942 р. вона написала про постанову, в якій йшлося про необхідність відправити з Києва до Райху 25 – 30 тис. осіб, 20 липня – про наказ усім жінкам від 15 до 55 років пройти комісію для відправлення до Німеччини, 9 жовтня – про розпорядження всім бездітним жінкам від 16 до 45 років прийти на біржу праці¹⁹.

Також Н. Герасимова досить детально описує умови свого життя в **окупованому** місті: як влаштовувалася на роботу, яким чином вдавалося діставати продукти та як важко доводилося зимувати в Києві.

4 березня 1943 р. Ніна Володимирівна, не вдаючись у подробиці, в своїх записах зазначила, що їй вдалося отримати у лікарів, а згодом у представників німецької влади, звільнення від вивезення на примусові роботи²⁰.

Крім щоденника у музеї зберігаються розпорядження директора Київської гребінцевої майстерні про відрядження на роботу до Німеччини чотирьох робітниць; довідка матері Н. Герасимової про термінове звільнення від направлення на роботу до Німеччини, оскільки вона перебувала на утриманні доньки; посвідчення робітниці Київської гребін-

цевої майстерні; робоча картка; заява директора гребінцевої майстерні В. І. Балабенка уповноваженому біржі праці з проханням відрядити до біржі чотирьох робітників²¹.

У 2006 р. світ побачили спогади Катерини Кричевської. Коли розпочалася війна їй було 15 років. Київ вона залишить разом із батьками у 1943 р. Записів про два роки окупації столиці у неї не багато, проте вони також містять цінну інформацію.

Зокрема, привертає увагу розповідь Катерини Василівни про уникненні вивезення на примусові роботи: "... Загроза відправки до Німеччини існувала протягом усієї окупації. І от і мені надійшло повідомлення з'явитися на збірний пункт для висилки на працю в Німеччину. Зразу вигадали хворобу, і батько з повісткою пішов у поліцію сказати, що дочка лежить і не може рухнутися". Вигадали хворобу "ішіас", мама мене навіть заgrimірувала "смертельна бледность", в кімнаті "хворої" побризкали якоюсь смердючою рідиною, ніби дезінфекція.

Кожного дня приходив поліцай і перевіряв, чи я видужала. Крім того, треба було мати посвідку з поліклініки від лікаря, що я хвора. Коли лікар-жінка прийшла перевірити мене, я охала й ахала; лікарка, дай Боже щастя її дітям, була мила порядна людина, сказала, що вона дасть посвідку і додала, що ніякого ішіасу в мене немає, і що вона все розуміє, бо вона мати, має двох дочок, яким загрожує те саме, що й мені! Це продовжувалося декілька тижнів, а потім перестали приходити і поліцай, і лікар..."²².

Наведений К. Кричевською факт свідчить про взаємодопомогу жінок у окупованому Києві.

Цінним джерелом для висвітлення повсякдення жінок в окупованому Києві є спогади В. Вітвіцької, які зберігаються у фондах Меморіального комплексу.

Коли розпочалася війна, Валерії Миколаївні було 13 років. Вона відмовилася евакуюватися з родиною мами і покинути свою бабусю. Так вона опинилася в окупованому Києві удвох із хворою бабусею. 16 травня 1942 р. померла бабуся. Щоб вижити, у червні пішла працювати на протезний завод. За місячну заробітну плату у 150 крб. можна було один день поїсти, а на заводі щодня в обід безкоштовно давали суп-баланду. Цим і жила. Восени 1942 р. її влаштувала сусідка у дитячий тубсанаторій, організований нашими лікарями і вчителями на Звіринці. Тут прожила до вересня 1943 р. Близько місяця перебувала у дитячому притулку на вул. Саксаганського, наприкінці жовтня 1943 р. повернулася у свою квартиру. У листопаді 1943 р. з двома сусідками випадково потрапила на примусові роботи до Німеччини²³.

"... Все життя, років із сімнадцяти, коли повернулася у 1945 році з Німеччини, мене переслідувало бажання написати про пережите. У 1942 році, після смерті бабусі, я завела щоденник – товстий загальний

зошит, в якому писала про війну, голод, про страх самотньої дівчинки... Відтоді минуло багато років, а думки про минуле не залишають мене..."²⁴, – такими словами починаються спогади Валерії Миколаївни. Її розповідь – гірке свідчення про страждання понад двох мільйонів "невільників Третього райху". Уривки зі щоденника відтворюють нелегку долю української дівчини-сироти в окупованому Києві.

Про умови виживання в зайнятому гітлерівцями місті В. Вітвицька згадує: "... У нашому шкільному дворі, як з'ясувалося, до війни існувала артіль. Виготовляли там рідке мило. Хома Васильович (сусід – В. Г.) випадково знайшов у сараї діжку рідкого мила. Це мило дуже виручило узимку 1941–1942 рр. Мило ми розважували по 400 грамів, загортали в аркуш зі шкільних зошитів і я, взявши кілька таких пакуночків, вирушала на базар торгувати. Мило було темно-коричневого кольору, з неприємним запахом, але милилося, і його купували. Конкурентів у мене не було. Розпродавши мило, поверталася додому, іноді замерзала так, що не могли порахувати гроші, і вдома бабуся відтирала мені руки. Виручкою ділилися з Хомою Васильовичем, а на виручені гроші можна було купити навіть маленький шматочок сала й засмажити суп..."²⁵.

Також згадує Валерія Миколаївна, що доводилося їсти в столиці за гітлерівського господарювання: "... харчувалися в основному мороженою картоплею й цибулею. Картоплю готували у глиняному горщечку в "голландській" грубці. Шар картоплі і шар цибулі, трохи солі – оце і все. Цибуля забивала запах мороженої картоплі, і її можна було їсти. Правда, від такої їжі запаморочувалася голова і перед очима часто плавали зелені кола. Хліб, по 300 грамів, видавався за картками. Хліб на 70 відсотків був із кукурудзяних качанів з невеликою домішкою ячного борошна, обсипаний зверху просіяною лускою. Гіркий на смак, його навіть голодному важко було їсти..."²⁶.

Крім спогадів у фондах Меморіального комплексу зберігаються фотографії та похвальні грамоти (як довоєнні так і повоєнні) В. М. Вітвицької²⁷.

Також у Меморіальному комплексі зафоновано матеріали І. Мірчевської. Інеса Борисівна народилася 9 липня 1933 р. До війни встигла закінчити лише перший клас. Зі вступом гітлерівців в столицю залишилася на окупованій території разом із матір'ю. На початку листопада 1943 р. перед самим визволенням міста вони потрапили в облаву, дівчина була вивезена на примусові роботи до Німеччини. Після війни мешкала в Києві. У 2005 р. світ побачили її спогади²⁸.

У книзі І. Мірчевська розповідає про життя в окупованому Києві, яким воно бачилося 10-річній дівчинці. У переважній більшості – це розповіді про труднощі, з якими зіткнулася в місті мама та бабуся, ставлення окупантів до місцевих дітей, харчування юних містян в окупованій столиці. І звичайно ж, у спогадах І. Мірчевська не оминула теми навчання в школі за гітлерівського панування.

Про здобуття освіти за німецької влади Інеса Борисівна писала: “... Наприкінці 1941 р. почали відкриватися школи. Маму попередили, що я повинна ходити в школу. Пішла я в другий клас. Займалися ми в приміщенні сучасної 77-ї школи. У школі все було примітивно, предметів небагато: математика, українська мова, співи, уроки праці, закон Божий. Мені згадується, що працювали лише початкові класи... На уроках праці ми ходили в Маріїнський парк збирати каштани. Потім їх здавали. Каштани сушили, мололи і вживали в хліб... У нашому класі було кілька дітей з сімей “фольксдойче”... Бували випадки, що німці підвозили до шкіл автобуси і кудись забирали дітей. Напевно, в Німеччину. Розпочалася паніка. Батьки перестали пускати дітей в школу. Я – теж перестала ходити...”²⁹.

Цікаві факти розповідає І. Мірчевська про ставлення окупантів до дітей та харчування в місті. Зокрема про зиму 1941–1942 рр. вона пише: “... Зима в сорок першому була досить суворою. Мороз був лютий. Вся наша вулиця була завалена снігом. А вранці відкопували один одному двері. Неможливо було зсередини самому їх відкрити... В Палаці культури “Арсеналу”, де стоїть якась німецька частина, на першому поверсі – кухня. Якось проходячи, бачу коло вікна чергу дітей з тарілками. Виявилось, німецький повар Віллі роздає дітворі залишки супу та кави. З тих пір я приходила сюди з каструлею й іноді приносила додому обід. Згодом доброго Віллі за це покарали, його відправили на фронт. Хтось доніс...”³⁰.

Аналізуючи щоденникові записи Інеси Борисівни, слід зважати на те, що на початок війни їй було 8 років, а спогади від пережитого писала після війни й деякі моменти окупації характеризувала не за власним баченням, а на основі архівних документів чи інформації інших очевидців. Також у спогадах І. Мірчевської відчувається віковий вплив, досить багато подій описані саме так, як їх сприймала дитина, а не доросла людина.

Крім того у фондах Меморіального комплексу зберігається ложка-виделка Інеси Борисівни Мірчевської³¹.

Досліджуючи спогади, слід враховувати вік, погляди автора та інші чинники.

Досить яскраво відмінності між спогадами показує авторське інтерпретування одних і тих самих подій. Розглянемо це на прикладі трьох переломних моментів в історії окупованого Києва – вступ німецьких частин до столиці й зустріч їх із киянами, вибухи на Хрещатику та розстріли в Бабиному Яру.

Н. Герасимова про перший день написала: “Вступили німецькі війська на мотоциклах. Тихо й з прохолодою дивилися на них. На Хрещатику було жваво. Біля кожного магазину тягнули все, що потрапляло під руку, особливо іграшки. Розбирали мішки, загородження. Але лю-

дей було мало. Боялися вийти. Вулиця була засипана залишками скла і паперу. День був незвично холодним. Лише євреї на Хрещатику німців зустрічали з хлібом і сіллю!”³².

Враження від приходу нової влади І. Хорошунової були наступними: “...По Червоній площі повільно, рівною колоною по два в ряд рухалися німецькі мотоциклісти. На них дивилися наші люди, які стояли на тротуарах. Ми, як і багато інших, в той день не виходили в місто...”³³.

Серед “дитячих” спогадів про вхід німців у К. Кричевської занотовано таке: “... Надвечір через 3-4 дні у дворі хтось закричав: “Німці йдуть!” Всі повибігали на вулицю. З боку Львівської площі рухалася група сіруватих солдатів. Ми перейшли на протилежний бік вулиці і стояли напроти будинку. Пам’ятаю, наш сусід з 3-го номера, з малюсінської халупки – багатодітний кравець, єврей, стояв коло нас, тримаючи блюдечко, на якому лежав солоний огірок. Так сусід вітав “визволителів од комунізму”³⁴.

24 вересня 1941 р. о 16.00 на центральній вулиці Києва – Хрещатику вибухнув будинок магазину “Дитячий світ”. Вибухи в Києві продовжувалися, за спогадами очевидців, до 28 вересня, а пожежі – до початку жовтня 1941 р. Із загальної площі 62,6 га, постраждалої від вибухів і пожеж центральної частини Києва, суцільні руїни і завали становили 41,6 га. До 3 жовтня 1941 р. на Хрещатику були зруйновані майже всі будівлі від колишньої площі ім. Калініна (Майдан Незалежності) до колишньої вул. Леніна (Богдана Хмельницького), від колишньої вул. 25-го Жовтня (Інститутська) до Бессарабської площі³⁵.

І. Хорошунова 28 вересня у щоденнику написала: “...24-го один за одним почулися декілька вибухів. Зі сторони Хрещатика піднявся темний стовп диму. Ніхто ще нічого про вибухи не знав... На вулицях говорили, що вибухи відбулися в комендатурі на Хрещатику. Вибухи все продовжувалися. Виявилось, що це дійсно вибухнула жандармерія, а за нею комендатура. Загинуло багато людей, і почалася пожежа... Знову неспокійно провели ніч. А вранці все міст було ще більше схвилюване. Тому що пожежа розповсюджувалася, горіли сусідні з вулицею Прорізною (*в оригіналі – Свердловва*) будинки, загорівся поштамт. Горів уже (не знаю лише, як це трапилося) протилежний бік від поштамту. Горіла Прорізна, кут Пушкінської. Люди з вузликками ходили по всіх вулицях...”³⁶.

Н. Герасимова 25 вересня у своїх записах занотувала про вибухи та пожежі: “...24.09 почалися вибухи і пожежа на Хрещатику. Горів “Дитячий світ” на перетині Прорізної і Хрещатика, банк та інші будинки у напрямку думи. Було море вогню, а тушити було нічим. Горів Пасаж і Прорізна. Горить Київ. Горять самі красиві вулиці. Неможливо писати, гнівом переповнене серце”³⁷. Наступного дня Ніна Володимирівна на-

писала: "... Горить Пушкінська, Музикальний перевулок. Будинок вибухає за будинком, і неможливо нічого зробити, немає води..."³⁸.

К. Кричевська про вибухи на Хрещатику згадує: "... Ми посиділи у Крюкових на бічній вулиці Рогнідинській недовго, як раптом почули вибух. Усі повибігали на вулицю, і ми теж побігли до рогу Хрещатика й бачили, як здаля малиновим полум'ям горів той будинок, де ми мали складати протигазу. Ми бачили, як вибухали інші будинки. Щодо духу бігли додому далі від центра, добігли до Пушкінської і там побачили німців, які несли, тягли закривавлених своїх, деякі поранені йшли самі. Я пам'ятаю їх вирази обличчя – розпачу, жаху! Вони йшли, бігли від Прорізної в протилежний бік. Коли ми добігли до Лук'янівки, бачили рожево-червоне небо. Надвечір люди з центру міста тягнулися на околиці і просилися ночувати. У нас у вітальні на підлозі покотом ночували якісь нещасні незнайомці. Отак збулося попередження нашого сусіда, який казав мамі: "Камня на камне не оставім..."³⁹.

Різними залишилися спогади киян про події вересня 1941 р. у Бабиному Яру. Хтось про це пише зі слів очевидців, хтось був свідком походу євреїв, а хтось намагався навіть втрутитися в ці події.

І. Хорошунова згадує 30 вересня 1941 р.: "Ми все ще не знаємо, що зробили з євреями. Страшні чутки доносяться з Лук'янівського кладовища. Але до сих пір неможливо їм вірити. Говорять, що євреїв розстрілюють. Ті хто проводжав їх до пункту, куди було наказано з'явитися, бачили, що всі євреї проходять крізь стрій німецьких солдатів, кидають речі, а їх самих переганяють німці далі..."⁴⁰.

Н. Герасимова намагалася не залишати осторонь подій вересня 1941 р. У своєму щоденнику вона записала: "...3 ранку групи євреїв тягнулися по вулицях з вузликками, валізами, дітьми. Видовище було важке, не чути було сліз, йшли всі мовчки... Пилипа Гнатовича і Марію Федорівну я не пустила. Вони мене послухались." 30 вересня з'явиться наступний запис: "...Дізналися, що євреїв розстрілюють в Бабиному Яру. Ніхто цього не очікував. Добре, що не пустили Пилипа Гнатовича та Марію Федорівну... Всі росіяни в квартирі, і вони підозрілі ні у кого не викликають..."⁴¹.

К. Кричевська про 29 вересня 1941 р. згадує: "... Ми почули про об'яву, що всі євреї мусять з'явитися з речами коло кладовища о 8 ранку 29 вересня 1941 року. Коли почався "похід на смерть", наша вулиця була повна людей, які стояли на хіднику і дивилися, як з Львівської вулиці сунуло море людей, більшість старих, малих; заможні й партійні – виїхали!

"СС" стояли кожні 100–200 кроків – дивилися, щоб був порядок. Реакція населення, принаймні наших сусідів, була дуже емоційна: люди, жінки плакали, хапали своїх дітей, тулили до себе. І раптом серед тих, що йшли, ми побачили нашого лікаря-"вушника". Це була

надзвичайно інтелігентна людина, у них був єдиний син років 16–17, і вони не виїхали на схід, боялися, що сина заберуть в армію. І коли вони проходили мимо, ми кинулися до них, мама моя потішала їх, але жінка лікаря сказала мамі: “Мы знаем, на что мы едем!”

Певно, що есесівці старалися, щоб не було контактів з євреями, які йшли по мостовій. Потім батьки бачили своїх співробітників із кінофабрики, яких знали 20 років. Яке слізне прощання! Більшість знали, що йдуть на смерть! Моя мама була переконана, що ці люди ідуть на якесь переселення! Ішли знайомі, приятелі, сусіди! Як отой нещасний кравець з третього номера, що зустрічав німців солним огірком на блюдечку, - ішов зігнутий в три погібелі з жінкою і всіма дітьми; він не міг повірити, що ці цивілізовані люди, німці, можуть зробити щось зле!. Коли кінчився похід до Бабиного Яру, почалися виловлення поодиноких. Ловили по місту і везли в Бабин Яр полонених, тих, на кого доносили, політичних, підпільників. Бабин Яр став могилою людства!”⁴².

З наведених вище прикладів ми можемо зробити висновок, що по різному киянки віднесли до “нового порядку”. Ми бачимо суб’єктивний опис таких неоднозначних подій як вибухи на Хрещатику та початок розстрілів у Бабиному Яру. Хтось з них вбачає винуватими у цих трагедіях радянську, хтось – лише окупаційну владу, а хтось лише пише про те, що бачив на власні очі.

Аналізуючи джерела щоденники, спогади, мемуари слід зважати, що рівень їх достовірності є досить високим. Авторам, як показали цитування, властиві суб’єктивність, замовчування неприємних моментів. Проте саме таке джерело здатне оживити “сухі” архівні матеріали, дати пояснення тим чи іншим вчинкам людей. А іноді саме спогади чи записи дають можливість відновити цілісний ланцюг подій в окупованому місті.

І ще один фактор, який слід враховувати під час вивчення спогадів і щоденників – це умови в яких вони були написані. Адже записи, які зроблені ще у роки війни мають більшу цінність, ніж спогади, зафіксовані через багато років по війні.

Також значну інформативність для характеристики повсякдення жінок в окупованому Києві мають неопублікований масив епістолярій з фондів Меморіального комплексу. Насамперед слід назвати листи члена розвідувально-диверсійної групи НКВС УРСР під керівництвом І. Кудрі Є. Бремер до рідних⁴³ та листи господарки явочної квартири Київського підпільного міськкому партії (вул. Дмитрівська, 52) Н. Г. Добровольської до матері Героя України Т. Маркус.

Написані по гарячих слідах, вони подають цінну інформацію про умови перебування жінок в окупованому Києві.

Лише останнім часом дослідники розпочали масово вводити до наукового обігу новий вид історичних джерел – усну історію. Радянська

школа джерелознавства залишала поза увагою цей специфічний вид. І лише зі здобуттям Україною незалежності дослідники все частіше почали звертатися до нього. Нині краєзнавці здійснюють активну пошукову роботу, записують результати пошуків та на основі наукових публікацій вводять до наукового обігу нові спогади з коментарями. Саме цей вид джерел тепер активно пропагується серед молодих науковців.

На сьогодні в багатьох куточках України діють різноманітні центри з усної історії, які збирають матеріали для майбутніх досліджень. Існує Асоціація дослідників усної історії. Завдяки сприянню Міжнародної громадської організації “Міжнародний фонд “Взаєморозуміння і толерантність” та її голови І. Лушнікова реалізовано уже не один проект з усної історії, світ побачили видання з цієї тематики.

Вказуючи на специфіку роботи з матеріалами усної історії, Т. Заболотна зазначає: “...Усні та занотовані спогади вимагають особливого підходу від історика. Адже для їх обробки та використання слід застосувати широкий спектр методологічних прийомів – лексичний аналіз, семіотичні напрацювання, компаративні методи, соціологічний досвід “занурення” у життя досліджуваного. Подані автором документа факти та події містять певні символи, зрозумілі саме цій людині, вона вкладає у свої висловлювання часто тільки їй зрозумілий зміст. Тому перед істориком стоїть складне завдання – розшифрувати ці коди і таким чином наблизитися до розуміння викладеного інформантом, збагнути його внутрішній світ й природу людських взаємин, проникнути в історичну епоху. В той же час, дослідник має доволі критично підходити до цього джерела, так як воно характеризується високим рівнем суб’єктивізму. Адже людина намагається відтворити події, наголосити на певних фактах, з’ясувати своє місце в них і дати їм оцінку...”⁴⁴.

Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни з першого дня свого існування проводив записи інтерв’ю зі свідками подій Другої світової війни. Серед матеріалів усної історії у фондах музею зберігаються розповіді записані на папері та на магнітних стрічках. Незважаючи на те, що переважна більшість цих матеріалів зроблена через 30–40 років після закінчення війни, вони становлять важливе історичне джерело. Насамперед ці розповіді містять інформацію про життя в окупованому Києві, яку не подавали офіційні документи. Важливість записів на магнітних стрічках у тому, що навіть нині через 70 років після закінчення війни існує можливість почути живий голос свідків страшних буднів окупації (важливим є той факт, що ці записи зроблені без впливу офіційних документів і містять інформацію так званої “живої” історії).

Як приклад хотілося б згадати записи Г. Баташової. Геня Яківна закінчила семирічну школу, бухгалтерські курси і працювала за фахом на автостанції Києва.

29 вересня 1941 р., як і інші єврейські родини з будинку № 46 на вул. Тургенівській, пішла разом із матір'ю, Рахіль Абрамівною, сестрою-близнючкою Єлизаветою та братом Григорієм до Бабиного Яру. Біля огорожі військового кладовища опинилася поруч із родиною Пальти. Від жаху, в якому вони опинилися, Марія Пальта почала плакати і кликати матір. Перекладач, побачив русяву дівчину із заплетеними косичками, відвів її убік. До неї підбігла і Геня: “Скажи, що ми сестри”. Геня також була блондинкою, не схожою на єврейку. Перекладач сказав про “двоюрідних” сестер німецькому військовому і вони були відпущені. Лише вночі дівчатка відважилися повернутися до свого будинку. З цього часу їх долею опікувалися сусіди – Луцесєва Ганна Юрїївна з донькою Ольгою та Сорока Микола Арсенійович. У жовтні 1941 р., отримавши від підпільників подробну довідку, Геня і Маня вирушили у бік лінії фронту. Через півтора місяця їм вдалося дістатися до Харкова⁴⁵. Геня до кінця війни жила в Саратові, Ташкенті, Омську, Барнаулі (саме тут, нарешті, зустрілась з батьком, який через інвалідність працював на заводі). Маня Мальга з 1995 р. мешкає в США. Родина Луцесєвих нагороджена урядом Ізраїлю почесним званням “Праведник світу”, вони також і “Праведники Бабиного Яру” (Ганна Юрїївна помертно). Геня Яківна повернулася до Києва в 1946 р., працювала в органах МВС; художник на промкомбінаті, з 1981 р. – на пенсії. 1990-х рр. емігрувала до Ізраїлю. Померла у 2002 р.

У фондах Меморіального комплексу зберігається три записи спогадів Гені Яківни, час прослуховування яких становить понад 1,5 години⁴⁶.

У своєму інтерв'ю Г. Баташова розповідає про початковий період гітлерівської окупації та про страхіття, які їй довелося пережити 29 вересня 1941 р. у день початку розстрілів у Бабиному Яру. Найстрашнішою для Г. Баташової під час перебування в окупованому місті стала втрата рідних, які були розстріляні в Бабиному Яру.

Не менш цінну групу джерел із теми “Повсякдення жінок в окупованому Києві” становить періодична преса, що виходила у Києві в 1941–1943 рр. Це насамперед центральні україномовні газети “Українське Слово” та “Нове Українське Слово”. У фондозбірні Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років зберігається 17 примірників цих часописів.

У пресі можна знайти інформацію загального характеру, а також ту, що стосується повсякденного життя жінок у Києві.

У січні 1942 р. до Третього райху був відправлений перший транспорт із робітниками, і в газеті “Нове Українське Слово” все частіше почали з'являтися заклики з запрошенням їхати до Німеччини. Щоб продемонструвати, у яких гарних умовах працюють у Третьому райху, на шпальтах друкувалися листи з цієї країни. 60–65 % адресантів цих

епістоляріїв – жінки. Наприкінці 1942 р. німецька влада все активніше починає залучати до примусових робіт жінок різного віку. Так, 11 жовтня 1942 р. газета “Нове Українське Слово” друкує оголошення: “... Всі бездітні жінки від 16 до 45 років, що проживають у Києві, а також жінки зазначеного віку, що мають дітей віком понад 16 років, повинні з’явитися на пункту по набору робочої сили для Німеччини... Фірми, поштові філії Києва та 1-ша київська меблева фабрика повинні протягом 15-30 жовтня 1942 р. подати на пункту набору робочої сили робочі картки та паспорти таких жінок ...”⁴⁷.

Також на останній шпальті київських часописів поруч із повідомленнями міське життя подавалися некрологи та оголошення про панahiди до річниць з смерті відомих українців. Так 20 січня 1942 р. “Нове Українське Слово” сповістило про смерть дружини відомого українського історика В. Антоновича – Катерини Миколаївни Антонович⁴⁸.

Таким чином, незважаючи на те, що окупаційна влада мала значний вплив на матеріали, які друкували на шпальтах періодичної преси, інформація газет за умови критичного аналізу дає змогу скласти уявлення про повсякденне життя жінок в окупованому Києві.

Отже, проведений аналіз джерел з проблеми свідчить, що музейні предмети, які зберігаються у фондах Меморіалу, – неоціненне джерело не лише для поповнення експозиції музею, створення різноманітних виставок, й для проведення наукових досліджень.

Дослідження “жіночих” наративних джерел із фондів музею засвідчив, що вони вирізняються винятковою відвертістю у змалюванні навіть найбільш драматичних подій, увагою до деталей та глибокими авторськими рефлексіями щодо пережитого, способу його представлення і значення досвіду для нащадків.

Наявна джерельна база є достатньою для проведення ґрунтовного наукового дослідження. Проаналізований джерельний комплекс фондозбірні Меморіального комплексу досить репрезентативний і змістовний. Уважне ставлення, детальний джерелознавчий аналіз, співставлення цієї джерельної бази з іншими інформаційними масивами дає можливість як найточніше відтворити повсякдення киянок в умовах гітлерівської окупації.

¹ Фондові колекції Меморіального комплексу [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://warmuseum.kiev.ua/ukr/kolek.shtml> (станом на 10 вересня 2013 р.).

² *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С. 45.

³ *Пастушенко Т. В.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2009. – С. 41.

⁴ *Удод О.* Історія повсякденності як методологічна проблема. За людинознавчу історію України (про актуальність історії повсякденності) [електронний

ресурс] // Режим доступу: novadoba.org.ua/ukr/node/58 (станом на 10 вересня 2013 р.).

⁵ Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Х., 2008. – 122 с.; Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки. – К., 1998. – 503 с.; Удод О. Про історію повсякденності // Доба. – 2002. – № 3. – С. 6–15.

⁶ Удовик В. М. Німецько-фашистський окупаційний режим (1941–1944 рр.) на території генеральної області “Київ”: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 16 с.; Заболотна Т. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941–1943 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – 25 с.

⁷ Заболотна Т. Умови праці міської інтелігенції в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – № 15. – С. 139–151; Заболотна Т. Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва) // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. – № 14. – С. 23–36; Бідоча Л. Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та історична доля // Сторінки воєнної історії України. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – № 11. – С. 72–81.

⁸ Там само. – КН-77379. – Д-14973.

⁹ Wiehn E. R. (Hg.) Die Schoah von Babij Jar - Das Massaker deutscher Sonderkommandos an der jüdischen Bevölkerung von Kiew 1941 fünfzig Jahre danach zum Gedenken. Mit einer Dokumentation. (Deutsche, englische, russische Texte). Konstanz 1991.

¹⁰ Хорошунова І. А. Киевские записки // Егупец. – 2002. – №№ 9–10; Хорошунова І. А. Киевские записки // Киевский телеграф – 2005. – Апрель–май.

¹¹ Смирнова В. І. Інформаційно-довідковий покажчик “Бабин Яр. м. Київ. 1941–1943 рр.: колекція матеріалів у фондозбірні Меморіального комплексу”. – К., 2013. – С. 46–48.

¹² Фонди МКНМІВВВ. – КН-77379. – Д-14973.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Фонди МКНМІВВВ. – НД-15577; КН-59999. – Д-12772; КН-60001-60005. – Філ. 160-164.

¹⁶ Фонди Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” (далі – МКНМІВВВ). – КН-207916. – Д-33404.

¹⁷ Смирнова В. І. Інформаційно-довідковий покажчик “Бабин Яр. м. Київ. 1941–1943 рр.: колекція матеріалів у фондозбірні Меморіального комплексу”. – К., 2013. – С. 52–53.

¹⁸ Фонди МКНМІВВВ. – КН-207916. – Д-33404.

¹⁹ Там само. – КН-207916. – Д-33404.

²⁰ Фонди МКНМІВВВ. – КН-207916. – Д-33404.

²¹ Там само. – КН-207920. – Д-33405.; КН-207922. – Д-33407.; КН-207923. – Д-33408.; КН-207924. – Д-33409.; КН-207925. – Д-33410.; КН-207929. – Д-33414.

²² Кричевська-Росандіч К. Мої спогади. – К.: Родовід, 2006. – С. 73–74.

²³ Смирнова В. І. Інформаційно-довідковий покажчик “Остарбайтери з України” (з фондів колекцій меморіалу). – К., 2013. – С. 86–87.

- ²⁴ Фонди МКНМІВВВ. – КН-210313. – Д-33936.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Фонди МКНМІВВВ. – КН-209165-209170. – Д-33724-33729; КН-209163-209164. – Ф-28269-28270; НД-25361-25362.
- ²⁸ *Мирчевская И.* ...И он подарил мне маму. Воспоминания. – К., 2005. – 200 с. // Фонди МКНМІВВВ. – КН-231042. – К-25664.
- ²⁹ Фонди МКНМІВВВ. – КН-231042. – К-25664.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ Фонди МКНМІВВВ. – КН-231041. – РМ-1589.
- ³² Там само. – КН-207916. – Д-33404.
- ³³ Там само. – КН-77379. – Д-14973.
- ³⁴ *Кричевська-Росандіч К.* Мої спогади. – К.: Родовід, 2006. – С. 66.
- ³⁵ Вибухи і пожежі на Хрещатику. 24.09.1941 р. // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”; редкол.: Л. В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К., 2012. – С. 431.
- ³⁶ Фонди МКНМІВВВ. – КН-77379. – Д-14973.
- ³⁷ Там само. – КН-207916. – Д-33404.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ *Кричевська-Росандіч К.* Мої спогади. – К.: Родовід, 2006. – С. 66.
- ⁴⁰ Фонди МКНМІВВВ. – КН-77379. – Д-14973.
- ⁴¹ Там само. – КН-207916. – Д-33404.
- ⁴² *Кричевська-Росандіч К.* Мої спогади. – К.: Родовід, 2006. – С. 67–68.
- ⁴³ Фонди МКНМІВВВ. – КН-16794/1-4. – Д-1135/1-4.; КН-226562/1-2. – Д-39962/1-2.
- ⁴⁴ *Заболотна Т.* Джерела вивчення повсякденного життя міської інтелігенції в роки нацистської окупації (на прикладі Києва) // Сторінки воєнної історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – № 14. – С. 36.
- ⁴⁵ *Смирнова В. І.* Інформаційно-довідковий покажчик “Бабин Яр. м. Київ. 1941–1943 рр.: колекція матеріалів у фондозбірні Меморіального комплексу”. – К., 2013. – С. 38–40.
- ⁴⁶ Фонди МКНМІВВВ. – КН-61419. – ЗК-53.; КН-93695/1-2. – ЗК-370/1-2.
- ⁴⁷ Нове Українське Слово. – 1942. – 11 жовтня // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16176. – Г-192.
- ⁴⁸ Нове Українське Слово. – 1942. – 20 січня // Фонди МКНМІВВВ. – КН-16173. – Г-789.

Исследована история повседневной жизни женщин в оккупированном Киеве. Отражена роль женщины в условиях выживания в столице Украины во время гитлеровского господства.

Ключевые слова: женщина; оккупированный Киев; Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов.

The article examines the history of everyday life of women in occupied Kiev. The role of women in terms of survival in the capital of Ukraine during the Nazi rule.

Key words: women, occupied Kyiv, National Museum of the Great Patriotic War of 1941–1945.